द्वितीयः पाठः

लिङ्गज्ञानम्

लिङ्गज्ञान—किसी भी भाषा में लिङ्ग का ज्ञान वार्त्तालाप संवाद और व्यावहारिक प्रयोग की शुद्धता में परम आवश्यक है। लिङ्ग का विपरीत प्रयोग करने पर भाषा की अशुद्धता के साथ बातचीत में वक्ता उपहास का पात्र बन जाता है। जैसे—**सा बालः, सः बाला।** शुद्ध प्रयोग **सः बालः, सा बाला** होगा।

संस्कृत भाषा में पद की प्रकृति और प्रत्यय के आधार पर लिङ्ग निर्धारित होता है, अर्थ के आधार पर नहीं। इसलिए संस्कृत में शब्दों के लिङ्ग नियत हैं और कुछ शब्दों का प्रयोग दोनों लिङ्गों में होता है। जैसे—**द्वारः अस्ति। द्वारम् अस्ति।**

संस्कृत में कुछ शब्दों के प्रयोग तीनों लिङ्गों में हैं। जैसे—तटः अस्ति। तटी अस्ति। तटम् अस्ति।

इस प्रकार संस्कृत भाषा में लिङ्ग प्रयोग करने की अपनी अनुपम विशेषता है, जो अन्य भाषाओं में नहीं है। हिन्दी में दो लिङ्ग (पुंल्लिङ्ग-स्त्रीलिङ्ग) हैं। परन्तु संस्कृत में तीन लिङ्ग हैं। (पुंल्लिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग, नपुंसकलिङ्ग)।

निम्नलिखित शब्द समूह में से तीनों लिङ्गों के पदों को अलग-अलग करके उदाहरण रूप में प्रदर्शित किया गया है।

माता, नायकः, बालिका, पत्रम्, मधु, साधुः, वधूः, गुरुः, वस्तु, चटका, चटकः, वृषभः, लता, रमा, रामः, नदी, हरिः, वारि।

पुँल्लिङ्ग—नायकः, साधुः, गुरुः, चटकः, वृषभः, रामः, हरिः।

स्त्रीलिङ्ग—माता, बालिका, वधूः, चटका, लता, रमा, नदी।

नपुंसकलिङ्ग—पत्रम्, मधु, वस्तु, वारि।

पुँल्लिङ्गपदप्रयोगः

अकारान्त-पुँल्लिङ्गः

१. बालकः पठति।

२. चटकौ कूजतः।

उकारान्त-पुँल्लिङ्गः

१. साधवः उपदिशन्ति।

२. भानुः उदेति।

३. सिंहाः गर्जन्ति।
४. अश्वः धावति।
५. गायकौ गायतः।
६. लेखकाः लिखन्ति।

३. गुरुः ज्ञानं ददाति।
४. वटवः पठन्ति।
५. शत्रवः धावन्ति।
६. पशुः चरति।

इकारान्त-पुँल्लिङ्गः

१. कविः गायति।
२. मुनिः जपति।
३. अग्निः दहति।
४. भूपती गच्छतः।
५. ऋषी ध्यायतः।
६. कपी खादतः।
७. नृपतयः गच्छन्ति।

ऋकारान्त-पुँल्लिङ्गः

१. **पिता** पुत्रम् आज्ञापयति।(पितृ)
२. **दातारः** सुखिनः भवन्ति। (दातृ)
३. सर्वेषां **धाता** ईश्वरः। (धातृ)
४. **ज्ञातारः** ज्ञानं यच्छन्ति। (ज्ञातृ)
५. कार्यस्य **कर्त्ता** भवति। (कर्त्तृ)
६. **वक्तारः** सम्यक् वदन्ति। (वक्तृ)
७. **नेता** देशं नयति। (नेतृ)

स्त्रीलिङ्गपदप्रयोगः

आकारान्त स्त्रीलिङ्गः

१. बालिका लिखति।
२. नायिकाः नृत्यन्ति।
३. मक्षिकाः उत्पतन्ति।
४. चटका कूजति।
५. पाठिका पठति।
६. गावः चरन्ति।

ईकारान्त स्त्रीलिङ्गः

१. गंगा एका नदी अस्ति।
२. नारी पूजनीया भवति।
३. गृहे तिस्रः पुत्र्यः सन्ति।
४. गृहिणी गृहम् उच्यते।
५. श्रीमती गीता आगच्छति।
६. बालिका विद्यावती अस्ति।

इकारान्त स्त्रीलिङ्गः

१. बुद्धिः विचारयति।
२. वृष्टिः भवति।
३. प्रकृतिः रम्या अस्ति।
४. तिस्रः गतयः भवन्ति।
५. संघे शक्तिः अस्ति।
६. भक्तिः सुखदायिनी।

उकारान्त, ऊकारान्त स्त्रीलिङ्गः

१. गृहे एका वधूः अस्ति।
२. धेनुः दुग्धं ददाति।
३. शुकस्य चञ्चूः रम्या।
४. रज्जुः दीर्घा अस्ति।
५. मार्गे रेणुः उत्पतति।
६. तस्याः तनूः कृशा।

अभ्यासकार्यम्

१. अधोलिखितेषु वाक्येषु रिक्तपदानि उचितपदैः पूरयत।

क. ....उत्पतति। (मक्षिका)
ख. ....कूजन्ति। (चटका)
ग. ....एका नदी अस्ति। (यमुना)
घ. ....गीतं गायन्ति। (नारी)
ङ ....कुशलिनः सन्ति। (गृहिणी)
च. ....क्षेत्रेषु चरन्ति। (धेनु)

अकारान्त नुपंसकलिङ्गः

१. मित्रं क्रीडति।
२. आम्राणि मधुराणि।
३. पत्राणि पतन्ति।
४. पुष्पं विकसति।
५. नेत्राणि सुन्दराणि।
६. मित्राणि लिखन्ति।

उकारान्त नपुंसकलिङ्गः

१. मधु मधुरं भवति।
२. गृहे वस्तूनि सन्ति।
३. लघूनि फलानि पतन्ति।
४. पुष्पेभ्यः मधूनि मिलन्ति।
५. जतुः वस्तूनि संयोजयति।
६. मृदूनि कुसुमाणि विकसन्ति।

इकारान्त नपुंसकलिङ्गः

१. वारि पतति।
२. दधि पौष्टिकम्।
३. अक्षि सुन्दरम्।
४. द्वे अक्षिणी भवतः।
५. मम अस्थि त्रुटितमस्ति।

सकारान्त नपुंसकलिङ्गः

१. मनः चञ्चलम् अस्ति।
२. सरांसि शोभन्ते।
३. पयांसि बलवर्धकाणि।
४. ऋषिः तपः करोति।
५. वचांसि रम्याणि सन्ति।

अभ्यासकार्यम्

२. अधोलिखितानां रिक्त-स्थान-पूर्तिं कोष्ठके प्रदत्तमूलपद-साहाय्येन उचितपदैः कुरुत।

क. पक्वानि...............................मधुराणि भवन्ति। (फल)
ख. ....पत्रं लिखति। (मित्र)
ग. ....पौष्टिकम् भवति। (दधि)
घ. ....मधुरम् अस्ति। (मधु)
ङ ....अमृततुल्यं भवति। (पयस्)

—::०::—